

Воронцова Олена Анатоліївна

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ПЕЧЕРНИХ КОМПЛЕКСІВ У КИЄВІ

Печерні монастирі Києва – підземні споруди культового, житлового, господарчого призначення – є пам'ятками археології, підземної архітектури, історії та культури нашого народу.

До початку 90-х рр. ХХ ст. в Києві функціонували лише два підземних комплекси на території Києво-Печерської лаври. Інші київські печери було частково або повністю зруйновано, а входи до них засипано і впродовж століть не використовували.

Більша частина підземних пам'яток Києва і сьогодні практично невідома не тільки широкому колу аматорів, а й багатьом фахівцям-археологам. Хоча історія вивчення підземної старовини нараховує більше ста років (початок ХХ ст.) і пов'язана з розвитком церковної археології, лише невелику частину підземних пам'яток у Києві досліджено та відкрито для відвідувачів.

Кожен такий комплекс середньовічних чернечих печер у Києві можна назвати унікальним та порівняти з печерами Києво-Печерської лаври, в яких в XI ст. започаткували перший печерний монастир на Русі. Згодом він став одним з найбільших і відомих монастирів середньовіччя – Києво-Печерською лаврою.

Перша музеєфікація печерних комплексів у Києві стосується саме печер Лаври. 1932 р. здійснено підготовку печер до відкриття як експозиційного об'єкта, було зроблено етикетаж, “що розкривав їх соціально-політичне значення” [1, 45].

1964 р. створено “комісію з вивчення київських катакомб”, до складу якої увійшли археологи з Інституту археології АН УРСР, а саме: А. Б. Кубишев, П. П. Толочко, В. Гладилін, В. Гончаров, антрополог В. Дяденко; співробітники Інституту геофізики АН УРСР кандидат біологічних наук Г. Бачинський та Ю. Гуща; заступник директора Києво-Печерського заповідника з наукової роботи О. Попченко та завідувач відділу історії печер Заповідника Ю. Лесневський, а також старший архітектор з охорони

пам'яток архітектури м. Києва Н. Хмельова. Висвітлював зазначену роботу представник газети “Вечірній Київ” Д. Киянський [2, 4].

Дослідники оглянули та провели археологічні розвідки в Гнилецьких, Звіринських, Китаївських та інших печерах. Отримані матеріали ще раз підтвердили їхнє середньовічне походження.

Однак лише з початку 90-х рр. ХХ ст. проводять археологічні розвідки, розкопки, а потім і ремонтно-реставраційні роботи в підземних комплексах на Звіринці (Звіринські печери), в Китаєві (Китаївські печери) та печерах Гнилецького монастиря.

На південній околиці Києва, високому правому березі Дніпра розташовані Звіринські печери, про які немає згадок у літописах. 1888 р. внаслідок зсуву на крутій горі відновився вхід до печери. 1911 р. відкрили ще одну ділянку цього комплексу. Він складається з чотирьох печерних галерей, п'яту викопали 1911 р. перед початком перших археологічних досліджень для того, щоб з'єднати лабіринт (150 м) у кільце.

Перші археологічні розкопки Звіринських печер проходили в 1912–1914 рр. Під час досліджень відкрито поховальні ніші, приміщення з масовими похованнями, давню печерну церкву. На стінах церкви та печерних галерей зафіксовано графіті. Перший дослідник печер Ертель А. Д. датував ці написи Х–ХІ ст. [3, 13] та інтерпретував печери як підземне кладовище Києво-Печерського або Видубицького монастирів [3, 34–36].

Палеографічний аналіз, який здійснив радянський вчений С. О. Висоцький, дозволив віднести їх до кінця ХІІ – першої половини ХІІІ ст.

Історія Звіринського печерного комплексу – пам'ятки ХІІ–ХVІІ ст. кілька разів повторювалась. Як на початку ХХ ст., так і в 1960-х рр., після проведених досліджень, печерною пам'яткою ніхто не хотів опікуватись. На початку минулого століття – Свято-Троїцький Іонинський монастир відмовився від Звіринських печер, а в 60-х рр. – відмовляється Ботанічний сад, до якого примикають ці печери. І тільки 1989 р. їх було передано Музею історії м. Києва.

З цього часу розпочинають комплексне вивчення підземної пам'ятки на Звіринці в Києві. Вперше 1990 р. в Києві організують

і проводять роботи з розчистки, дослідження та музеєфікації Звіринецьких печер співробітники Музею історії м. Києва. І хоча вони не мали практичного досвіду та методів вивчення підземних пам'яток, справу було виконано на високому науковому рівні. Цікаво, що і перші розкопки 1912–1914 рр. саме в Звіринецьких печерах започаткували новий етап у науковому вивченні печерних пам'яток.

Другі розкопки Звіринецьких печер 1990–1993 рр. дали археологічний матеріал, який датовано як давнім періодом, так і пізньосередньовічним. Дослідженнями було визначено печерний комплекс як монастирське кладовище, що функціонувало протягом XII–XVII ст. Підземний цвинтар належав до Звіринецького монастиря, про існування якого свідчать написи на стінах печер, серед яких і синодик з іменами Звіринецьких ігуменів [4, 39-40].

У 1990–1993 рр. на території Звіринецьких печер було проведено останні археологічні розкопки, а 1995 р. завершено внутрішні роботи. Пам'ятка була готова до експонування. Однак створити на Звіринці філіал Музею історії м. Києва не вдалося, оскільки вхід до печер містився на території приватної садиби, а поруч розташовані приватні ділянки викупити не було можливості.

1997 р. було досягнуто домовленість з УПЦ про відкриття на печерах Звіринецького скиту, а 2009 р. за рішенням Св. Синоду скит названо Звіринецьким чоловічим монастирем Архангела Михаїла.

Ще один печерний комплекс – Гнилецький виник у другий половині XI ст. як поселення анахоретів. Заснування Гнилецького монастиря пов'язують з ім'ям прп. Феодосія Печерського [5, 7]. До середини XII ст. поселення анахоретів з печер переміщуються на поверхню і стає спільножиттєвим монастирем. Споруджують кам'яну церкву – майбутнього монастирського центру. Печери все ще залишаються місцем затворництва. Після смерті ченців ховали в цій печері. Таким чином, поступово печери стають кладовищем, яке функціонувало до XVI ст.

Територію Гнилецького монастиря неодноразово досліджували археологи, однак печери тривалий час залишалися не

вивченими. На початку XX ст. підземелля частково розчистили монахи відновленого там Пречистенського скиту. В 60–80-х рр. у Гнилецьких печерах здійснювали археологічні розвідки, які підтвердили їхнє стародавнє походження [6]. 1991 р. співробітники Музею історії м. Києва відділу “Київ підземний” в результаті археологічних досліджень печер та прилеглої до них території отримали матеріал, що дозволив прослідкувати основні етапи розвитку Гнилецького печерного монастиря [7, 50-52].

На сьогодні нам відомо два комплекси печерних споруд підземного монастиря. Один з них має чотири яруси, які з'єднано сходишками. Археологи розчистили і дослідили печерні ділянки, підземні приміщення, господарчу яму, провал на рівні третього ярусу, а також написи на стінах лабіринту та печерну церкву. Найбільш вивченим є другий ярус, який складається з трьох ділянок завдовжки 300 м. У давнину ці яруси були ізольовані один від одного, а об'єднані в загальний лабіринт лише на початку XX ст. [8, 12-13].

На сусідньому схилі розміщено другий монастирський печерний комплекс, досліджено в 1992–1993 рр., архітектурні особливості якого дають підстави інтерпретувати його як відлюдницьке печерне поселення, сформоване не раніш XVI ст.

Комплексне дослідження пам'ятки дозволило реконструювати історію розвитку Гнилецького монастиря. У другий половині XII ст. виникає скит Києво-Печерського монастиря як печерне поселення монахів-відлюдників. Пізніше монастир перенесли на поверхню. В кінці XII ст. було побудовано невеликий цегляний храм, фундаменти якого досліджували 1980 р. [9, 116-119]. Печери і згодом використовували як монастирське кладовище. Можна припустити, що в XIII–XIV ст. монастир постраждав від монголо-татарських набігів. Після цього монахи не мали можливості відновити наземне спорудження. Тому повернулися до печер, освоїли частину наявного підземного комплексу і викопали ще один новий на сусідньому пагорбі. До другої половини XVI ст., з невідомих причин, монастир занепав.

Отже, і згаданий київський печерний комплекс дослідили фахівці-музейники і підготували до експонування.

Ще один скит, заснований монахами Києво-Печерського монастиря, існував як у печерах, так і на поверхні. Він розташований на околиці Києва в місцевості Китаїв і отримав назву Китаївський.

Китаївські печери містилися у пагорбах на території давньоруського городища. Вперше їх було відкрито та досліджено 1912 р. Матеріалів раннього середньовіччя не виявлено, однак перші археологи вважали, що печери належать до домонгольського часу і їх викопано в часи існування городища. Матеріали останніх археологічних досліджень 1991 р. підтвердили датування пам'ятки XVI–XVII ст. [1, 133-135].

Усі досліджені печерні комплекси сьогодні можна пройти, незважаючи на те, що їх у кінці 1990-х рр., після досліджень і ремонтних робіт, було передано Українській православної церкви.

Примітки

1. *Воронцова Елена*. Киевские пещеры. – Путеводитель. – К. : изд. Амадей, 2010.
2. *Киянський Д.* Де входи до підземелля? // Вечірній Київ. – 1964. – № 275. – С. 4.
3. *Эртель А. Д.* Древние пещеры в Киеве на Зверинце. – К., 1913.
4. *Воронцова О. А.* Дослідження та відродження Звіринецького печерного комплексу в Києві – середньовічної пам'ятки історії України // Лаврський альманах. – Вип. 24, спецвипуск 9. Дослідження монастирських печерних комплексів. – К., 2010.
5. *Дятлов В.* Церковщина. Повесть о забытой киевской святыне. – К., 2001.
6. *Толочко П. П.* Таємниці київських підземель. – К., 1968.
7. *Бобровский Т. А.* Гнилецкий пещерный монастырь в Киеве (Этапы формирования архитектурно-исторического ансамбля) // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. – К., 1996.
8. *Бобровський Т. А.* Археологічні дослідження Гнилецьких печер у Києві // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997.
9. *Харламов В. А.* Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К., 1985.